

КРИМСЬКА ВІЙНА (1853–1856) ЯК ПРОЯВ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Михтуненко В. В.

ВСТУП

Осмилення проблеми Кримської війни 1853–1856 рр. як прояву системної кризи зовнішньої політики Російської імперії має високу наукову значущість і сьогодні, попри вагомий обсяг досліджень, присвячених цій тематиці. Це пояснюється тим, що сама війна була добре вивчена у фактологічному вимірі, однак, значно складнішими є узагальнюючі інтерпретації, особливо якщо мова йде про виявлення глибинних передумов та причин, пов'язаних із логікою функціонування імперської політики.

Протягом тривалого часу Кримська війна 1853–1856 рр. розглядалася переважно як наслідок загострення «східного питання» або як результат конкретних дипломатичних прорахунків російського керівництва. Очевидно, що такий підхід, хоча й не позбавлений підстав, однак не дозволяє повною мірою пояснити, чому локальний конфлікт набув характеру широкомасштабного міжнародного протистояння. Саме тому, виникає потреба змістити акцент із окремих подій на більш тривалі процеси, які формували як характер війни, так і її умови.

Варто зазначити, що середина XIX ст. була періодом, коли європейська система міжнародних відносин поступово втрачала рівновагу, закладену ще Віденським конгресом 1815 р. Формально баланс сил в Європі ще зберігався, однак його внутрішня стабільність уже не була очевидною. Зростання економічної конкуренції між країнами, посилення ролі національних інтересів, поява нових центрів впливу (Франція, Велика Британія) – все це змінювало характер взаємодії між державами. У таких умовах, зовнішня політика Російської імперії виявилася менш гнучкою, ніж це було необхідно.

Показовим є те, що російське керівництво тривалий час продовжувало виходити з уявлень про міжнародний порядок, сформованих ще у першій половині XIX ст. Впевненість у сталості союзницьких зв'язків, зокрема з Австрійською імперією, поєднувалося з переконанням російської влади у власній особливій ролі гаранта європейської стабільності. Однак на практиці ці уявлення дедалі більше розходилися з реальністю. В той же час, інші держави – передусім Велика Британія та Франція – дедалі чіткіше розглядали посилення російського впливу як загрозу європейським інтересам.

Отож, саме в цьому розриві між очікуваннями та реальним станом міжнародних відносин і проявлялися ознаки системної кризи. І мова йде не стільки про окремі помилки, скільки про обмеженість самої моделі зовнішньої політики, яка показала свою нездатність адекватно реагувати на зміну умов. Цікаво, що Російська імперія фактично діяла в межах логіки, що вже втратила свою ефективність, але продовжувала сприйматися самодержавством як універсальна.

1. Генеза Кримської війни: історіографія, методологія та причини конфлікту

Не менш важливим для розгляду є питання співвідношення цілей і можливостей Російської імперії на початку 50-х рр. XIX ст. Зовнішньополітичні амбіції самодержавного уряду передбачали активне втручання у проблеми Османської імперії, розширення впливу на Балканах і зміцнення позицій у Чорноморському регіоні. Водночас, реальні ресурси – економічні, військово-технічні, інфраструктурні – не забезпечували належної підтримки таким планам. Ця невідповідність не завжди була очевидною на початковому етапі, але в умовах війни вона проявилася особливо гостро.

Окремо слід звернути увагу на дипломатичний аспект Кримської війни 1853–1856 рр. Напередодні війни російська сторона не очікувала формування широкої коаліції противників. Більше того, розрахунок на нейтралітет окремих держав виглядав для російського уряду цілком обґрунтованим, враховуючи попередній досвід. Однак саме тут і виявилася одна з ключових проблем: оцінка міжнародної ситуації російськими міністрами спиралася на застарілі уявлення, тоді як політика європейських держав уже визначалась абсолютно іншими пріоритетами. У результаті, Російська імперія опинилася в дипломатичній ізоляції, яка значною мірою визначила перебіг і результат війни.

Ідеологічний чинник війни також не можна залишити поза увагою. Уявлення російської влади про особливу місію їх держави, що поєднувало політичні та релігійні елементи, відіграло помітну роль у формуванні зовнішньополітичного курсу. Однак саме ці фактори обмежували можливість гнучкого реагування, оскільки встановлювали певні рамки сприйняття міжнародних подій. У цьому контексті, ідеологія виступала не лише засобом легітимації російської політики, а й фактором, який ускладнював її корекцію.

З огляду на сучасні міжнародні процеси, звернення до проблематики Кримської війни 1853–1856 рр. є актуальним і сьогодні. Без прямого проведення паралелей з історичними подіями, можна відзначити, що питання адекватності зовнішньополітичної стратегії Росії, співвідношення

амбіцій і ресурсів, а також здатності враховувати реакцію міжнародної спільноти залишаються ключовими і нині. Отже, аналіз Кримської війни 1853–1856 рр. дозволяє не лише уточнити окремі аспекти історії XIX ст., але й краще зрозуміти загальні механізми розвитку міжнародних конфліктів.

Для українського наукового простору ця тема має другорядне значення. Події війни безпосередньо пов'язані з територією України, що відкриває можливість розглядати їх не лише як елемент загальноєвропейської історії, але й як частину власного історичного досвіду. Це, в свою чергу, сприяє більш комплексному баченню минулого, у якому українські землі постають не периферією, а важливим простором міжнародної взаємодії.

Таким чином, актуальність теми зумовлюється не лише інтересом до самої Кримської війни 1853–1856 рр., а й прагненням зрозуміти глибші закономірності функціонування зовнішньої політики імперського типу. Дослідження даної теми дають можливість перейти від опису подій до аналізу структурних причин, що визначають поведінку держав у міжнародному середовищі, і в цьому полягає її наукова та практична цінність.

Аналіз історіографії та джерел. Вивчення проблем Кримської війни 1853–1856 рр. належить до добре досліджених у світовій історіографії, однак через те, що характер осмислення війни значно змінювався залежно від епох, ідеологічних чинників та методологічних підходів, тема досі містить поле для подальших досліджень. Слід зазначити, що історіографія війни представлена різними національними школами, кожна з яких формувала власну інтерпретаційну модель. Еволюція причин, характеру та наслідків Кримської війни 1853–1856 рр. пройшла шлях від описово-воєнної історії до системного аналізу зовнішньополітичних стратегій. У цьому контексті варто виділити кілька основних напрямів історіографічної традиції: дореволюційний, радянський, пострадянський (український) та західний.

Першим етапом досліджень присвячених Кримській війні 1853–1856 рр. стали роботи безпосередньо пов'язані із досвідом сучасників та учасників подій. Для історіографії II пол. XIX ст. характерним є поєднання історичних описових праць, мемуаристики та елементів політичної публіцистики, що зумовило одночасно високу джерельну цінність та обмеженість аналітичних узагальнень.

Однією з вагомих праць з історії Кримської війни 1853–1856 рр. є багатотомне дослідження А. Кінглейка *«The Invasion of the Crimea*

(1863–1887)»¹. В роботі представлений значний масив дипломатичних документів та свідчень, в яких війна розглядається переважно крізь призму британського політичного та військового досвіду. Автор відстоює думку про поступове втягування європейських держав у конфлікт між Росією та Османською імперією, унаслідок серії дипломатичних прорахунків і стратегічних непорозумінь. Вцілому, дослідження має виразний національно-британський акцент, що безсумнівно обмежує його об'єктивність.

Французьку історіографію Кримської війни 1853–1856 рр. репрезентує праця К. Руссе «*Histoire de la guerre de Crimée*»². К. Руссе робить синтетичний виклад подій, поєднуючи дипломатичну історію з описом військових дій. Цінність роботи в тому, що вона значною мірою базується на офіційних французьких джерелах, однак, такий однобічне використання джерел зумовлює тенденцію до часткового виправдання політики Франції в конфлікті. Не дивлячись на це, саме у працях К. Руссе закладається традиція розглядати Кримську війну 1853–1856 рр. як один з елементів системної кризи європейської дипломатії середини XIX ст.

Західну історіографію Кримської війни (1853–1856 рр.) традиційно прийнято розглядати як важливий елемент функціонування європейської системи міжнародних відносин середини XIX ст. В даному контексті, особлива увага приділялася механізмам балансу сил, дипломатичним союзам та стратегічним інтересам великих держав. А вже сучасні дослідження суттєво розширили інтерпретаційне поле, включивши соціальні, культурні та інформаційні виміри конфлікту.

Однією з найвпливовіших праць західної історіографії є монографія британського письменника О. Файджеса «*The Crimean War: A History*»³. Дослідження базується на широкій джерельній основі, що охоплює архіви Великої Британії, Франції, Російської імперії та Османської держави. О. Файджес пояснює причини конфлікту не лише геополітичними інтересами, а й релігійним чинником, розглядаючи цю війну як останній європейський «хрестовий похід». У центрі уваги автора не тільки дослідження бойових дій (зокрема битва при Альмі чи облога Севастополя), а й перебіг дипломатичних інтриг в Санкт-Петербурзі, Парижі та Лондоні. О. Файджес розглядав Кримську війну як перший «модерний» конфлікт, у якому важливу роль відігравали не дипломатія та військові дії, а громадська думка, преса та інформаційна кампанія.

¹ Kinglake A. The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of its Progress. Vols. 1–8. London : William Blackwood and Sons, 1863–1887

² Rousset C. *Histoire de la guerre de Crimée*. Paris : Librairie Hachette et Cie, 1878. 2 vol.

³ Figs O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

Варто зазначити, що наукова цінність цієї роботи полягає в інтеграції різних рівнів аналізу: від дослідження перепетій дипломатії до становища простого населення під час окупації. Автор переконливо показує, що Кримська війна була не просто результатом політичних прорахунків імперської влади Росії, а стала наслідком складної взаємодії релігійних, геополітичних та інформаційних факторів. Однак, варто зазначити, що така широта підходу ускладнює чітке виділення головних причин конфлікту.

Цікавою для дослідження є праця Д. Лівена «*Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*»⁴. У роботі представлений порівняльний аналіз розвитку Російської імперії в контексті конкуренції з іншими світовими імперіями від XVI до початку XX ст. Д. Лівен розглядає імперську політику Росії як частину загальної системи глобального суперництва, зосереджуючи увагу на військово-стратегічних пріоритетах та механізмах імперського управління. Щодо Кримської війни 1853–1856 рр., автор аналізує зовнішньополітичне мислення російської еліти та процеси прийняття рішень у Петербурзі на початку 50-х рр. XIX ст.

Прикладом структурного підходу до інтерпретації війни є праця А. Дж. Тейлора «*The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*»⁵. Кримська війна 1853–1856 рр. розглядається у роботі як частина довготривалого процесу боротьби європейських держав за домінування. А. Дж. Тейлор інтерпретує міжнародні відносини як систему постійної конкуренції, де жодна держава не здатна досягти повного домінування через дію балансу сил. Тобто Кримська війна представлена не як локальний конфлікт, а лише як етап трансформації європейського політичного порядку. Цей підхід важливий тим, що зміщує акцент із військової історії на структурний аналіз міжнародної системи.

Османська та сучасна турецька історіографія Кримської війни (1853–1856 рр.) тривалий час залишалася менш розробленою порівняно з британською чи французькою традиціями. Це пояснюється як складністю роботи з османською архівною спадщиною, так і довгим домінуванням європоцентричних інтерпретацій, у яких Османська імперія часто виступала радше об'єктом міжнародної політики, ніж повноправним суб'єктом. Лише з кінця XX – початку XXI ст. ситуація суттєво змінилася завдяки активному використанню Османського архіву (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives,

⁴ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

⁵ Taylor A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

Ottoman Archives) в Стамбулі та появі нових досліджень, побудованих на багатомовних джерелах.

Осмилення Кримської війни 1853–1856 рр. в османській історичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося переважно в межах загальноісторичних і мемуарних праць. Найбільш вагомий внесок у висвітлення подій війни зробив Ахмед Джевдет-паша, який у своїх творах «Tezâkir»⁶ та «Ma'rûzât»⁷ розглядав причини конфлікту, діяльність османського уряду, дипломатичні відносини із західними союзниками та наслідки війни для Османської імперії. Як державний діяч і безпосередній учасник політичних процесів, він широко використовував офіційну документацію та власні спостереження, що значно підвищує джерельну цінність його праць. Водночас для його інтерпретації характерний державницький підхід, спрямований на виправдання політики Порти та підкреслення значення реформ Танзимату.

Наприкінці османського періоду до оцінки Кримської війни 1853–1856 рр. звертався також Абдуррахман Шереф у праці «Tarih Musahabeleri»⁸, де конфлікт розглядався як важливий етап міжнародного утвердження Османської імперії та її інтеграції до європейської системи міжнародних відносин після Паризького мирного договору 1856 р. Для автора характерне акцентування уваги на дипломатичних наслідках війни та діяльності державних інституцій, тоді як соціально-економічні аспекти залишалися другорядними.

Однією з найважливіших сучасних турецьких праць з історії Кримської війни 1853–1856 рр. є монографія К. Бадема «*The Ottoman Crimean War, 1853–1856*»⁹. Дослідження базується на широкому корпусі османських, російських та західноєвропейських архівних матеріалів і є одним із найбільш ґрунтовних аналізів війни з османської перспективи.

К. Бадем розглядає Кримську війну II пол. XIX ст. не лише як частину європейського конфлікту, а як подію, що мала глибокі внутрішні наслідки для Османської держави. Він детально аналізує фінансові механізми ведення війни, мобілізацію ресурсів, адміністративні проблеми та вплив бойових дій на суспільство. Важливим є те, що Османська імперія у нього постає не пасивним союзником Великої Британії та Франції, а активним учасником війни з власними стратегічними інтересами, насамперед у Чорноморському регіоні та на Балканах.

⁶ Memoirs of Ahmed Cevdet Pasha. Vols. 1–40. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953–1967.

⁷ Memoranda Presented to Sultan Abdülhamid II / ed. by Yusuf Halaçoğlu. Istanbul : Çağrı Yayınları, 1980. 368 p.

⁸ Historical Conversations. Istanbul : Matbaa-i Âmire, 1915–1920. 4 vols.

⁹ Badem C. The Ottoman Crimean War, 1853–1856. Leiden ; Boston : Brill, 2010. 432 p.

Окремо слід відзначити докторське дослідження І. Кьоремезлі «*Ottoman War on the Danube: State, Subject and Soldier (1853–1856)*»¹⁰. У цій роботі війна розглядається на дунайському театрі бойових дій, що дозволяє автору перейти від макрополітичного аналізу до вивчення локальних процесів. І. Кьоремезлі акцентує увагу на взаємодії держави, армії та населення, аналізує логістику, розвідку, постачання та соціальні умови війни. Важливим внеском є зміщення фокусу з дипломатичної історії на «історію війни знизу», де значну роль відіграють солдати та цивільне населення. Це відповідає сучасним тенденціям у воєнній історіографії, які прагнуть відійти від суто державоцентричних моделей.

Додатковий вимір османської участі у війні розкривається у статті І. Кьоремезлі «*Shpion vs. Casus: Ottoman and Russian Intelligence in the Balkans during the Crimean War (1853–56)*». Автор аналізує розвідувальну діяльність обох імперій на Балканському театрі війни, показуючи, що інформаційна війна та шпигунські мережі відігравали значно важливішу роль, ніж це традиційно визнавалося в історіографії.

У радянській історичній науці осмислення Кримської війни сформувалося в межах марксистсько-ленінської методології, яка визначала як загальну логіку інтерпретації міжнародних відносин, так і підхід до пояснення причин конфлікту. У цьому наративі війна 1853–1856 рр. розглядалася насамперед як наслідок загострення суперечностей між великими європейськими державами та як прояв системної кризи зовнішньополітичних позицій Російської імперії. Водночас внутрішні структурні чинники розвитку імперії часто відходили на другий план у порівнянні з акцентом на зовнішній тиск.

Найбільш впливовою працею цього напрямку стала монографія Є. Тарле «Кримська війна»¹¹. Дослідження вирізняється надзвичайно широкою джерельною базою: автор залучає дипломатичне листування, архівні матеріали європейських держав, мемуари військових і політичних діячів. Це дозволило йому створити детальну реконструкцію міжнародної кризи, що передувала війні, а також її перебігу.

Разом із тим, інтерпретаційна модель Є. Тарле має виразну концептуальну спрямованість. У центрі його пояснення перебуває теза про агресивну політику Великої Британії та Франції, які прагнули обмежити вплив Росії в Східному Середземномор'ї та на Балканах. Внутрішні проблеми Російської імперії – зокрема військово-адміністративна неефективність або технологічне відставання – у цій схемі не набувають

¹⁰ Köremezli İ. Ottoman Diplomacy and the Crimean War // Middle Eastern Studies. 2014. Vol. 50, № 2. P. 192–207. DOI: <https://doi.org/10.1080/00263206.2013.870889>.

¹¹ Тарле Е. В. Крымская война. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. Т. 1–2. 924 с.

самостійного пояснювального значення. Таким чином, попри високу фактологічну насиченість, робота частково відтворює ідеологічні установки свого часу.

Інший важливий напрям представлений колективною працею «Історія дипломатії» під редакцією В. Потьомкіна¹². У цьому виданні Кримська війна 1853–1856 рр. розглядається в контексті функціонування європейської системи міжнародних відносин XIX ст., де ключовим механізмом виступає баланс сил. Наукова цінність цього дослідження полягає у спробі систематизувати дипломатичні процеси та показати їхню взаємозалежність. Водночас аналітична модель залишається обмеженою загальною методологією радянської науки, яка схильна пояснювати міжнародні конфлікти через економічні та соціально-класові фактори, не завжди враховуючи складність політичного прийняття рішень на рівні держав.

Окремо слід відзначити розвиток демографічного підходу, представлений у праці Б. Урланіса «Війни і народонаселення Європи»¹³. Дослідник одним із перших у радянській науці застосував кількісні методи для аналізу воєнних втрат, включаючи наслідки Кримської війни. Його підхід дозволив по-новому оцінити масштаб людських втрат і соціальних наслідків конфлікту. Разом із тим, дослідження свідомо дистанціюється від політичного та дипломатичного контексту, зосереджуючись переважно на статистичному вимірі війни.

Сучасна українська історіографія Кримської війни формується в межах переосмислення імперського минулого та відходу від радянських інтерпретацій зовнішньої політики Російської імперії. Характерною рисою цього етапу є зміщення акцентів із суто військово-дипломатичного опису подій на аналіз імперських практик, регіональної історії Чорноморського простору та місця України у системі імперських конфліктів XIX ст.

Одним із ключових представників сучасної української історіографії є Я. Грицак, який у своїх синтетичних працях з історії України розглядає імперські війни XIX ст. як частину довготривалого процесу модернізації та колоніального управління в межах Російської імперії. Хоча Кримська війна 1853–1856 рр. не є центральним об'єктом його дослідження, автор вписує її у ширший контекст кризи імперської системи, що проявлялася у військовій, адміністративній та дипломатичній

¹² Потьомкін В. П. История дипломатии : в 3 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1941–1945. Т. 2. 424 с.

¹³ Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооружённых сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. Москва : Соцэкгиз, 1960. 567 с.

неефективності Росії. Однією з базових синтетичних праць, у якій Кримська війна вписана в ширший процес формування модерної України та імперського простору, є дослідження Я. Грицака «*Нарис історії України: формування модерної нації*»¹⁴. Автор розглядає XIX ст. як період прискореної модернізації, що відбувалася в умовах імперського контролю. Кримська війна 1853–1856 рр. у нього постає не як ізольований військовий конфлікт, а як симптом структурної слабкості Російської імперії. Важливим є акцент на тому, що поразка Росії оголила її технологічне та адміністративне відставання, що згодом стало передумовою реформ 1860-х рр. Обмеженням цього підходу є те, що війна не аналізується окремо, а розчиняється в загальній історії модернізації.

Інший важливий блок представлений працями С. Плохія, зокрема «*The Gates of Europe: A History of Ukraine*»¹⁵. Хоча автор працює переважно в англomовній академічній традиції, його праця активно використовується в українській історіографії як концептуальна рамка.

У С. Плохія Кримська війна 1853–1856 рр. розглядається через призму геополітичного простору України та Чорноморського регіону. Автор підкреслює, що українські землі виступали не периферією, а стратегічним простором зіткнення імперій. Війна інтерпретується як частина довготривалого конфлікту між Росією та Заходом за контроль над Східною Європою. Важливо, що С. Плохій акцентує на «просторовій логіці» імперій, а не лише на дипломатичних рішеннях.

Окреме значення має праця П. Р. Магочія «*A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*»¹⁶. У цьому дослідженні Кримська війна 1853–1856 рр. включена в ширший контекст історії українських земель у складі імперій. П. Р. Магочій підкреслює, що Південна Україна та Крим були інтегровані в імперську військово-економічну систему Росії, а війна стала моментом, коли ця система виявила свою вразливість. Особливо важливим є його підхід до регіональної історії: він показує, що війна мала прямі соціально-економічні наслідки для населення українських губерній, які забезпечували логістику та ресурси для військових дій.

Історіографічне осмислення Кримської війни 1853–1856 рр. суттєво розширилося і відійшло від вузького опису воєнних подій та

¹⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

¹⁵ Plokhy S. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York : Basic Books, 2015. 432 p.

¹⁶ Magocsi P. R. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. 2nd ed. Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press, 2010. 896 p.

дипломатичних рішень. Дослідження поступово набули багатовимірного характеру, охоплюючи міжнародно-політичні структури, механізми прийняття рішень, соціальні процеси та інформаційний вимір конфлікту. Водночас узагальнюючі інтерпретації залишаються неоднорідними, а низка ключових питань не отримала остаточного вирішення.

Зберігається різниця у трактуванні причин війни. В одних підходах наголос робиться на системних суперечностях європейського балансу сил, в інших – на дипломатичних прорахунках і стратегічних помилках політичних еліт. Відсутність єдиної пояснювальної моделі призводить до співіснування кількох конкуруючих інтерпретацій, що ускладнює формування цілісної картини причин конфлікту.

Недостатньо висвітленим залишається регіональний вимір війни. Значна частина досліджень зосереджена на рівні великих держав і загальноєвропейської політики, тоді як вплив бойових дій на периферійні території та місцеві суспільства розглядається фрагментарно. Також зберігаються прогалини у дослідженні просторових і логістичних аспектів війни, включно з впливом географічних умов, транспортних мереж і ресурсного забезпечення на перебіг бойових дій. У підсумку Кримська війна залишається складним багаторівневим явищем, що потребує подальшого міждисциплінарного аналізу та більш узгодженого поєднання різних дослідницьких підходів для формування цілісного історичного пояснення.

Методологічна основа дослідження визначається специфікою обраної теми, яка передбачає розгляд Кримської війни (1853–1856 рр.) не лише як воєнного конфлікту середини XIX ст., а передусім як наслідку внутрішніх обмежень і суперечностей зовнішньополітичного курсу Російської імперії. У цьому зв'язку робота має міждисциплінарний характер і спирається на інструментарій політичної історії, міжнародних відносин та історії державних інституцій.

Основу дослідження становить системний підхід. Він дає можливість розглядати зовнішню політику Російської імперії як цілісну, але внутрішньо суперечливу систему, що включала дипломатичні інститути, механізми ухвалення рішень, військово-стратегічне планування та інформаційне забезпечення. У такому ракурсі Кримська війна (1853–1856 рр.) постає як результат порушення рівноваги цієї системи, коли зовнішньополітичні рішення перестали відповідати реальному міжнародному становищу держави.

Важливим доповненням виступає інституційний підхід. Його застосування дозволяє проаналізувати діяльність ключових структур імперської зовнішньої політики – Міністерства закордонних справ,

імператорського двору та військового керівництва. Це, у свою чергу, дає змогу простежити, як централізація ухвалення рішень, обмежена міжвідомча координація та залежність від вузького кола політичних радників впливали на ефективність зовнішньої політики.

Для реконструкції перебігу подій використано проблемно-хронологічний метод. Він дозволяє поєднати аналіз причин ескалації конфлікту з послідовним відтворенням основних етапів війни – від загострення «східного питання» до формування коаліції європейських держав і воєнної поразки Російської імперії. Такий підхід дає змогу уникнути ізольованого розгляду окремих подій і показати їх як взаємопов'язаний процес.

Порівняльно-історичний метод використовується для зіставлення зовнішньополітичних моделей Російської, Османської, Британської та Французької імперій. Це дозволяє точніше окреслити специфіку російської дипломатичної практики, зокрема схильність до переоцінки власних ресурсів і недооцінки позиції інших центрів сили. У результаті чіткіше простежуються ознаки дисфункції зовнішньополітичної системи Російської імперії.

Окреме місце займає джерелознавчий аналіз. Він передбачає критичне опрацювання дипломатичних документів, офіційного листування, мемуарів та військових звітів. Такий підхід дає змогу розмежувати офіційні декларації зовнішньої політики та реальні механізми прийняття рішень, а також врахувати можливу політичну заангажованість джерел.

У роботі також використано елементи структурно-функціонального аналізу. Його застосування дозволяє оцінити взаємодію окремих компонентів державної системи – дипломатії, армії та адміністрації – і виявити, як їхня неузгодженість впливала на загальну ефективність зовнішньої політики.

Узагальнюючи, використаний методологічний інструментарій дозволяє розглядати Кримську війну як прояв глибинної системної кризи зовнішньополітичної моделі Російської імперії, що виявилася у розриві між стратегічними амбіціями держави та її реальними можливостями у міжнародному середовищі середини XIX ст.

2. Міжнародний контекст та передумови Кримської війни 1853–1856 рр.

Розгляд «східного питання» як одного з ключових елементів європейської міжнародної системи першої половини XIX ст. є необхідною передумовою для осмислення Кримської війни (1853–1856 рр.) не лише як окремого військового конфлікту, а як прояву

глибших структурних проблем зовнішньої політики Російської імперії. Саме в межах цієї проблематики формувалися стратегічні орієнтири Петербурга, визначалися його геополітичні пріоритети та окреслювалися межі можливого в умовах поствіденської системи міжнародних відносин.

Суперництво за вплив на Османську імперію, боротьба за контроль над протоками Босфор і Дарданелли, а також спроби збереження балансу сил між великими державами створювали той складний дипломатичний контекст, у якому будь-яка помилка чи прорахунок набували системного значення. У цьому сенсі аналіз «східного питання» дозволяє виявити не лише зовнішні передумови війни, але й внутрішню логіку еволюції російської зовнішньої політики, що врешті-решт призвела до відкритого конфлікту і засвідчила її кризовий характер.

В цілому, «східне питання» посідало центральне місце в європейській міжнародній системі першої половини XIX ст. та була безпосередньо пов'язана з поступовим занепадом Османської імперії. Його сутність полягала у визначенні подальшої долі османських територій та співвідношення сил між великими державами, які прагнули використати ослаблення Порту для реалізації власних геополітичних інтересів. Як слушно зазначає Д. Лівен, «східне питання» було не лише регіональною проблемою, а складовою ширшої системи європейської рівноваги сил¹⁷.

Османська імперія в першій половині XIX ст. дедалі більше перетворювалася на об'єкт міжнародної політики, а не самостійного суб'єкта. Її внутрішня слабкість, адміністративна дезорганізація та військово-технічна відсталість створювали передумови для зовнішнього втручання. У цьому контексті позиція великих держав визначалася не лише прагненням до територіальних здобутків, а й необхідністю запобігти надмірному посиленню будь-якого конкурента. О. Файджес підкреслює, що саме страх перед порушенням балансу сил змушував держави одночасно стримувати Росію і підтримувати формальну цілісність Османської імперії¹⁸.

Для Російської імперії «східне питання» мало особливе значення. Воно поєднувало стратегічні, релігійні та ідеологічні мотиви. Росія прагнула забезпечити контроль над Чорноморським регіоном і протоками, що відкривало б шлях до Середземного моря, а також виступала в ролі покровителя православного населення Османської

¹⁷ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

¹⁸ Figes O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

імперії. Водночас ці амбіції вступали в пряме протиріччя з інтересами Великої Британії, яка розглядала будь-яке посилення Росії як загрозу своїм комунікаціям із Індією та загальному балансу сил у Європі¹⁹.

Особливу роль у системі міжнародних відносин відігравали протоки Босфор і Дарданелли. Вони мали не лише економічне, а й стратегічне значення, оскільки контролювали вихід із Чорного моря до Середземного. Для Російської імперії доступ до проток означав можливість перетворення на повноцінну морську державу світового рівня. Для Великої Британії та Франції, навпаки, збереження контролю Османської імперії над протоками було гарантією стримування російської експансії. Як зазначає А. Тейлор боротьба за контроль над протоками була одним із ключових вузлів європейської дипломатії середини XIX століття²⁰.

У цих умовах виникла необхідність створення механізмів підтримання міжнародної рівноваги. Одним із таких інструментів стала Лондонська конвенція 1841 р., укладена між Великою Британією, Францією, Австрією, Пруссією, Росією та Османською імперією. Вона закріплювала принцип закриття проток для військових кораблів усіх держав у мирний час, що формально забезпечувало нейтралітет регіону²¹.

Ця конвенція стала важливим елементом міжнародної системи, оскільки обмежувала можливості Російської імперії щодо військово-морської експансії та водночас гарантувала збереження статус-кво. Однак її ефективність була відносною. Як підкреслює В. Баумгарт, домовленості 1841 р. не усунули суперечностей між великими державами, а лише тимчасово їх заморозили²².

Важливо також враховувати, що «східне питання» не було статичним явищем. Воно постійно трансформувалося під впливом внутрішніх процесів в Османській імперії та змін у міжнародному середовищі. Реформи Танзимату (1839–1876 рр.), спрямовані на модернізацію держави, частково змінили її позиції, але не змогли усунути залежність від європейських держав. Це, у свою чергу, створювало додаткові підстави для втручання ззовні.

«Східне питання» виступало складним комплексом міжнародних суперечностей, у якому перепліталися геополітичні інтереси,

¹⁹ Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London : Macmillan, 1966. 436 p.

²⁰ Taylor A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

²¹ London Straits Convention, 1841. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/London_Convention_on_the_Straits_\(1841\)](https://en.wikisource.org/wiki/London_Convention_on_the_Straits_(1841))

²² Baumgart W. *The Crimean War 1853–1856*. London : Arnold, 1999. 272 p.

ідеологічні установки та стратегічні розрахунки великих держав. Османська імперія в цій системі виконувала роль об'єкта суперництва, тоді як протоки Босфор і Дарданелли були ключовим геостратегічним вузлом. Механізми підтримання балансу сил, зокрема Лондонська конвенція 1841 р., дозволяли тимчасово стабілізувати ситуацію, але не усували глибинних причин конфлікту. Саме ця невирішеність суперечностей і стала одним із ключових чинників, що зумовили перехід до відкритого військового протистояння в середині XIX ст.

Геополітична конфігурація середини XIX ст. визначалася не лише суперництвом за контроль над територіями Османської імперії, а й прагненням зберегти або переглянути існуючий баланс сил, сформований після Віденського конгресу 1815 р. У цьому контексті політика кожної з провідних держав – Російської імперії, Великої Британії, Франції та Австрійської імперії – мала власну логіку, але водночас була тісно пов'язана із загальноєвропейською системою міжнародних відносин.

Для Російської імперії ключовим напрямом зовнішньої політики залишався південний вектор, що передбачав зміцнення позицій у Чорноморському регіоні та поступове розширення впливу на території Османської імперії. Ця стратегія була сформована ще наприкінці XVIII ст. і продовжувала реалізовуватися в першій половині XIX ст., поєднуючи геополітичні, економічні та ідеологічні чинники. Контроль над Чорним морем і протоками Босфор і Дарданелли відкривав Росії можливість виходу до Середземного моря, що мало вирішальне значення для її перетворення на впливову морську державу. Водночас ця політика обґрунтовувалася ідеєю захисту православного населення Османської імперії, що надавало їй характеру «місії»²³.

Однак реалізація цієї стратегії наштовхувалася на обмеження як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. З одного боку, Російська імперія не мала достатнього економічного і технологічного потенціалу для підтримання тривалої експансії на півдні. З іншого – її дії викликали протидію інших великих держав, які розглядали посилення Росії як загрозу європейській рівновазі. За твердженням О. Файджеса, російська політика щодо Османської імперії була водночас амбітною і стратегічно недалекоглядною, оскільки не враховувала готовність західних держав до активного втручання²⁴.

Велика Британія, у свою чергу, займала позицію стримування Російської імперії. Її зовнішньополітична стратегія визначалася

²³ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

²⁴ Figes O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

прагненням не допустити встановлення російського контролю над протоками, що могло б поставити під загрозу британські торговельні та комунікаційні шляхи, зокрема зв'язок з Індією. Британська політика ґрунтувалася на принципі підтримання балансу сил, який передбачав недопущення домінування будь-якої однієї держави в Європі. У цьому контексті Османська імперія розглядалася як необхідний елемент міжнародної системи, збереження якого відповідало британським інтересам²⁵. Важливим фактором була також внутрішня політична динаміка Великої Британії, зокрема вплив громадської думки та преси, які активно реагували на події в Османській імперії. За твердженням А. Тейлора, британська політика в цей період поєднувала прагматичні стратегічні інтереси з морально-політичними аргументами, що підсилювало антиросійські настрої в суспільстві²⁶.

Франція в період правління Наполеона III прагнула відновити свій статус великої європейської держави, який був суттєво підірваний після поразки у наполеонівських війнах. Участь у «східному питанні» розглядалася французьким керівництвом як можливість повернутися до активної ролі в міжнародній політиці та зміцнити свій престиж. Одним із інструментів реалізації цієї стратегії стало втручання у конфлікт навколо святих місць у Палестині, що мало як релігійний, так і політичний вимір. Франція виступала захисницею католицьких інтересів, що дозволяло їй легітимізувати свою участь у конфлікті²⁷.

Водночас французька політика була спрямована на обмеження впливу Росії та зміцнення власних позицій у Середземномор'ї. Участь у війні проти Російської імперії дозволила Франції виступити як рівноправний партнер Великої Британії та відновити свій міжнародний авторитет. В. Баумгарт в своїй праці зазначав, що Кримська війна стала для Франції інструментом символічної та політичної ревізії результатів Віденської системи²⁸.

Особливу позицію займала Австрійська імперія, яка обрала політику балансування між основними учасниками конфлікту. З одного боку, Австрія була зацікавлена у стримуванні Росії, оскільки її посилення на Балканах могло створити загрозу австрійським інтересам у регіоні. З іншого – вона не прагнула відкритого конфлікту з Російською імперією, яка раніше виступала її союзником, зокрема під час

²⁵ Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London : Macmillan, 1966. 436 p.

²⁶ Taylor A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

²⁷ Baumgart W. *The Crimean War 1853–1856*. London : Arnold, 1999. P. 202.

²⁸ Ibid. P. 145.

придушення революцій 1848–1849 років. У результаті Австрія зайняла вибіжувальну позицію, що фактично призвело до дипломатичної ізоляції Росії²⁹. Австрійська політика балансування була зумовлена не лише зовнішніми, а й внутрішніми чинниками. Багатонаціональний характер імперії та нестабільність на Балканах змушували її керівництво діяти обережно, уникаючи різких кроків. Водночас ця стратегія виявилася недостатньо ефективною, оскільки не дозволила Австрії зберегти вплив у регіоні та водночас погіршила її відносини з Росією.

Таким чином, геополітичні інтереси великих держав у середині XIX ст. формували складну систему взаємодії, в якій кожна з них прагнула реалізувати власні цілі, не допускаючи посилення конкурентів. Російська імперія намагалася розширити свій вплив у Чорноморському регіоні, Велика Британія – стримати цю експансію, Франція – відновити свій міжнародний статус, а Австрія – зберегти баланс між основними силами. Саме зіткнення цих інтересів створило передумови для Кримської війни, яка стала не лише результатом конкретних дипломатичних конфліктів, а й проявом глибших структурних суперечностей у системі міжнародних відносин того часу.

Формування дипломатичних передумов Кримської війни 1853–1856 рр. було результатом поступового загострення суперечностей між Російською імперією та Османською державою в умовах загальноєвропейської боротьби за збереження або перегляд балансу сил. На відміну від локальних конфліктів попередніх десятиліть, ситуація початку 1850-х рр. характеризувалася системною кризою дипломатичних механізмів, які раніше забезпечували відносну стабільність у межах «східного питання». Ця криза проявилася у нездатності великих держав виробити компромісну модель врегулювання, що відповідала б інтересам усіх сторін.

Безпосереднім каталізатором дипломатичного конфлікту стало питання про статус християнських святих у Палестині, яке набуло особливого значення в контексті суперництва між Францією та Росією. Франція, виступаючи як покровителька католиків, домагалася від Османської імперії підтвердження своїх прав на контроль над святими місцями, тоді як Росія наполягала на своїй традиційній ролі захисника православного населення. У 1852 р. султан Абдул-Меджид I під тиском Франції погодився на поступки католицькій стороні, що було сприйнято в Петербурзі як дипломатична поразка³⁰.

²⁹ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. P. 152.

³⁰ Figs O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

Однак конфлікт не обмежувався лише релігійним аспектом. За поглядами Д. Лівена, питання святинь стало лише формальним приводом для реалізації ширших зовнішньополітичних намірів Російської імперії, спрямованих на посилення свого впливу в Османській державі³¹. Російське керівництво прагнуло закріпити за собою офіційний статус покровителя всіх православних підданих султана, що фактично означало б втручання у внутрішні справи Османської імперії.

Своєю чергою Османська держава, усвідомлюючи загрозу втрати суверенітету, намагалася балансувати між великими державами, спираючись насамперед на підтримку Великої Британії та Франції. М. Андерсон зазначав, що саме небажання Порту погодитися на російські вимоги стало ключовим моментом ескалації конфлікту³². У цих умовах російський уряд вирішив вдаватися до прямого дипломатичного тиску. У лютому 1853 р. до Константинополя було направлено спеціальну місію на чолі з князем О. Меншиковим. Її метою було домогтися від Османської імперії укладення окремої угоди, яка б закріплювала права Росії як покровительки православних підданих султана.

Характерною рисою цієї місії була її демонстративно ультимативна форма. О. Меншиков діяв не як звичайний дипломат, а як представник великої держави, що висуває вимоги, підкріплені військовою силою. Він фактично обійшов традиційні дипломатичні канали, відмовившись вести переговори через офіційне міністерство закордонних справ Османської імперії, і наполягав на особистому контакті з султаном³³.

Основною вимогою російської сторони було підписання таємної конвенції, яка б гарантувала особливі права Росії щодо православного населення імперії. Така угода означала б суттєве обмеження суверенітету Османської держави, що викликало категоричне неприйняття з її боку. За підтримки британського посла Стретфорда-Каннінга (лорд Стретфорд де Редкліфф), османський уряд відмовився задовольнити вимоги Росії. Провал місії Меншикова мав принципове значення. Він засвідчив не лише жорсткість позиції Російської імперії, а й її неспроможність врахувати міжнародний контекст і позиції інших великих держав. В. Баумгарт підкреслює, що російська дипломатія

³¹ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

³² Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London : Macmillan, 1966. 436 p.

³³ Figes O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. P. 336–337.

діяла в умовах застарілих уявлень про європейську політику, не враховуючи змін, що відбулися після 1815 р.³⁴

Після провалу місії О. Меншикова конфлікт швидко перейшов у фазу відкритого протистояння. У липні 1853 р. Російська імперія ввела війська до Дунайських князівств (Молдови та Валахії), що перебували під формальним сюзеренітетом Османської імперії. Цей крок був сприйнятий як пряма загроза європейській рівновазі та викликав різку реакцію з боку Великої Британії та Франції.

У відповідь було зроблено спробу дипломатичного врегулювання конфлікту через так звану Віденську ноту (1853 р.), підготовлену за участю Австрії та Пруссії. Її метою було знайти компроміс між Росією та Османською імперією, який би дозволив уникнути війни. Однак, попри початкове схвалення з боку Росії, Османська імперія відхилила цей документ, вважаючи його таким, що фактично узаконює російські претензії.

Подальші спроби врегулювання також не дали результату. Відсутність єдиного підходу серед великих держав, взаємна недовіра та жорсткість позицій сторін призвели до остаточного руйнування дипломатичних механізмів. О. Файджес підкреслює, що до осені 1853 р. конфлікт уже не піддавався дипломатичному контролю і став неминучим. Дипломатичні передумови Кримської війни 1853–1856 рр. формувалися як результат поступового загострення російсько-османських відносин, невдалої спроби силового дипломатичного тиску у формі місії О. Меншикова та провалу міжнародних механізмів врегулювання. Сукупність цих факторів засвідчила неефективність існуючої системи міжнародних відносин і водночас продемонструвала обмеженість зовнішньополітичної стратегії Російської імперії, що не змогла адаптуватися до нових умов європейської політики.

3. Кримська війна як наслідок структурних особливостей зовнішньої політики Російської імперії

Аналіз Кримської війни (1853–1856 рр.) як прояву системної кризи зовнішньої політики Російської імперії неможливий без урахування її структурних особливостей, сформованих упродовж першої половини XIX ст. Йдеться не лише про конкретні дипломатичні рішення чи помилки, а про глибинні характеристики зовнішньополітичного механізму імперії – централізований характер прийняття рішень, домінування імператорської волі, обмежену інституційну автономію дипломатичних органів, а також тісне переплетення ідеологічних настанов із практикою міжнародних відносин. Саме ці риси визначали

³⁴ Baumgart W. The Crimean War 1853–1856. London : Arnold, 1999. P. 202.

специфіку сприйняття зовнішнього світу російською політичною елітою, обумовлювали схильність до переоцінки власних можливостей і недооцінки позицій інших держав. У цьому контексті Кримська війна 1853–1856 рр. постає не як випадковий результат невдалого збігу обставин, а як закономірний наслідок функціонування певної зовнішньополітичної моделі, внутрішні обмеження якої стали очевидними в умовах загострення міжнародної ситуації середини XIX ст.

Ключовою рисою зовнішньополітичної системи Російської імперії була її жорстка централізація, що забезпечувала визначальну роль імператора у процесі прийняття рішень. У період правління Миколи I ця тенденція набула завершеного вигляду: монарх не лише затверджував основні напрями зовнішньої політики, але й безпосередньо втручався в поточну дипломатичну практику. Д. Лівен відзначав, що Микола I розглядав зовнішню політику як сферу особистої відповідальності, що зумовлювало обмеження автономії дипломатичного корпусу та звуження простору для альтернативних оцінок³⁵.

Централізація мала подвійний ефект. З одного боку, вона забезпечувала оперативність прийняття рішень і узгодженість дій різних відомств. З іншого – створювала залежність зовнішньополітичного курсу від індивідуальних уявлень і переконань імператора, що в умовах складної міжнародної ситуації могло призводити до стратегічних помилок. Система, в якій ключові рішення концентрувалися в руках однієї особи, як самодержавство в Росії, була недостатньо гнучкою для адекватної реакції на швидкі зміни в європейській політиці³⁶.

Міністерство закордонних справ, очолюване в цей період К. Нессельроде, формально виконувало функції координації дипломатичної діяльності, підготовки аналітичних матеріалів і ведення переговорів. Проте його реальний вплив був обмежений, оскільки ключові рішення ухвалювалися на рівні імператора. За спостереженням М. Андерсона, російська дипломатія залишалася професійною за формою, але обмеженою за змістом, оскільки не мала достатньої інституційної самостійності³⁷.

Важливим елементом системи була взаємодія дипломатії з військовим керівництвом. У російській практиці зовнішня політика часто розглядалася як продовження військової стратегії, що зумовлювало перевагу силових методів над переговорними. Це проявилось, зокрема,

³⁵ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. p. 130.

³⁶ Figes O. *The Crimean War: A History*. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.

³⁷ Anderson M. S. *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*. London : Macmillan, 1966. p. 258–259.

у використанні військового тиску як інструменту дипломатії напередодні Кримської війни (1853–1856 рр.). Російське керівництво було схильне розглядати дипломатичні кризи через призму військових можливостей, що звужувало спектр альтернативних рішень³⁸.

Інституційні особливості зовнішньої політики Російської імперії були тісно пов'язані з її ідеологічними установками. Однією з ключових була концепція «православного протекторату», яка надавала зовнішньополітичним діям імперії морально-релігійного обґрунтування. Росія позиціонувала себе як захисниця православних народів Османської імперії, що дозволяло легітимізувати втручання у її внутрішні справи. Д. Лівен зазначає, що ця концепція була не лише інструментом пропаганди, але й важливим елементом політичного мислення російської еліти³⁹.

Паралельно з цим існувало уявлення про особливу імперську місію Росії у європейській політиці. Вона розглядала себе як гарант стабільності та легітимного порядку, сформованого після Віденського конгресу 1815 р. Цей підхід був пов'язаний із принципами легітимізму, які передбачали підтримку існуючих династій і протидію революційним рухам. У цьому контексті зовнішня політика Російської імперії набувала консервативного характеру, спрямованого на збереження статус-кво.

Водночас така позиція містила внутрішню суперечність. З одного боку, Росія виступала за збереження міжнародного порядку, з іншого – прагнула розширити свій вплив за рахунок Османської імперії. Як зазначає А. Тейлор, ця подвійність робила російську політику непослідовною і сприяла виникненню конфліктів з іншими великими державами.⁴⁰ Ідеологічні установки впливали також на сприйняття міжнародної ситуації. Російське керівництво було схильне розглядати свої дії як легітимні та виправдані, недооцінюючи можливу негативну реакцію інших держав. Це створювало передумови для помилкових оцінок і стратегічних прорахунків.

Однією з найважливіших характеристик зовнішньополітичної системи Російської імперії була обмеженість інформаційного забезпечення та аналітичних можливостей. Попри наявність розгалуженої дипломатичної мережі, процес збору та інтерпретації інформації залишався недостатньо ефективним. О. Файджес відмічає, що російська

³⁸ Baumgart W. The Crimean War 1853–1856. London : Arnold, 1999. p. 219.

³⁹ Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present. New Haven : Yale University Press, 2002. p. 127.

⁴⁰ Taylor A. J. P. The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

дипломатія часто діяла на основі застарілих уявлень про міжнародну ситуацію, що не відповідали реальним змінам у європейській політиці⁴¹. Особливо показовою була недооцінка позиції Великої Британії та Франції. Російське керівництво виходило з припущення, що ці держави не будуть готові до відкритого військового втручання у конфлікт на боці Османської імперії. Це припущення ґрунтувалося на досвіді попередніх десятиліть, але не враховувало змін у міжнародній кон'юктурі та внутрішньополітичних процесів у цих країнах.

Не менш важливою була переоцінка власних союзників, зокрема Австрійської імперії. Росія розраховувала на підтримку Австрії, виходячи з її попередньої ролі союзника під час революцій 1848–1849 рр. Проте в нових умовах Австрія обрала політику нейтралітету, що фактично означало дипломатичну ізоляцію Росії. Як підкреслює Д. Лівен, ця помилка була однією з ключових причин стратегічного провалу російської політики.⁴² Обмеженість дипломатичної аналітики проявлялася також у неспроможності адекватно оцінити наслідки власних дій. Використання військового тиску як інструменту дипломатії, зокрема введення військ у Дунайські князівства, розглядалося російським керівництвом як засіб примусу до переговорів, але фактично призвело до ескалації конфлікту. Російська політика в цей період характеризувалася стратегічною короткозорістю, що обмежувала можливості для мирного врегулювання.

Структурні особливості зовнішньої політики Російської імперії – централізована система прийняття рішень, ідеологічна обумовленість політичного курсу та обмеженість аналітичного забезпечення – створювали передумови для виникнення системних помилок. У поєднанні ці фактори зумовили невідповідність між зовнішньополітичними амбіціями імперії та її реальними можливостями, що стало одним із ключових чинників, які призвели до Кримської війни як прояву глибшої кризи її зовнішньої політики.

Розгляд Кримської війни (1853–1856 рр.) потребує комплексного аналізу не лише безпосереднього перебігу воєнних і дипломатичних подій, а й тих структурних та міжнародних чинників, які зумовили перехід конфлікту в масштабну європейську війну. У цьому контексті важливо простежити, як ескалація суперечностей із Османською імперією, провал дипломатичних механізмів врегулювання та формування антиросійської коаліції взаємодіяли з внутрішніми обмеженнями військово-адміністративної системи Російської імперії.

⁴¹ Figs O. The Crimean War: A History. New York : Metropolitan Books, 2010. p. 368.

⁴² Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

Такий підхід дозволяє розглядати війну не як ізольований епізод, а як закономірний результат накопичених дисфункцій у сфері зовнішньої політики та міжнародної взаємодії держав середини XIX ст.

Перехід російсько-османських суперечностей у фазу відкритого військового конфлікту в 1853 р. став результатом поступової ескалації дипломатичної напруги, яка накопичувалася впродовж попередніх років у межах «східного питання». Важливо підкреслити, що війна не була раптовим вибухом, а стала наслідком руйнування механізмів міжнародного посередництва та нездатності сторін до компромісу в умовах загострення суперництва великих держав. Безпосереднім формальним приводом до війни стало введення російських військ у Дунайські князівства влітку 1853 р. Цей крок був інтерпретований Османською імперією та її західними союзниками як порушення суверенітету Порти і загроза балансу сил у регіоні. Водночас у Петербурзі цей акт розглядався як обмежений тиск, спрямований на примушення Османської імперії до дипломатичних поступок, а не як початок війни.

Формування антиросійської коаліції стало ключовим моментом ескалації. Спочатку Велика Британія і Франція займали обережну позицію, однак поступове загострення ситуації, а також страх перед зміною балансу сил на користь Росії призвели до їхнього зближення з Османською імперією. Цікаво, що саме стратегічне побоювання домінування Росії в Чорноморському регіоні стало вирішальним фактором формування коаліції.

Дипломатичні спроби врегулювання конфлікту, зокрема Віденська нота 1853 р., виявилися неефективними. Попри формальну згоду Росії, Османська імперія відмовилася прийняти її умови, що фактично заблокувало компроміс. О. Файджес, проблема полягала не лише у змісті пропозицій, а в глибокій недовірі між сторонами, яка унеможливлювала будь-яке стійке політичне рішення⁴³.

Військовий вимір Кримської війни 1853–1856 рр. безпосередньо відображав структурні проблеми зовнішньої політики Російської імперії, оскільки демонстрував розрив між стратегічними амбіціями та реальними можливостями держави. Російське керівництво виходило з припущення про обмежений характер конфлікту і можливість швидкого дипломатичного завершення, однак реальність показала протилежне. Однією з ключових проблем була невідповідність військових ресурсів стратегічним завданням. Російська армія залишалася переважно мобілізаційною структурою з низьким рівнем технологічного забезпечення та слабкою транспортною інфраструктурою. Імперська

⁴³ Figes O. The Crimean War: A History. New York : Metropolitan Books, 2010. p. 368.

військова система була ефективною для придушення внутрішніх заворушень, але не відповідала вимогам великої коаліційної війни проти технологічно розвинених держав Європи⁴⁴.

Особливо гостро проявилися проблеми логістики. Відсутність розвиненої залізничної мережі на півдні імперії ускладнювала перекидання військ і постачання армії. Це призводило до хронічних затримок і зниження боєздатності військових частин. Саме логістичні обмеження стали одним із вирішальних факторів поразки Росії у Кримській війні. Не менш важливою була проблема командування. Система управління армією характеризувалася надмірною централізацією та повільністю прийняття рішень. В умовах сучасної війни це призводило до втрати оперативної гнучкості і російське командування часто діяло за застарілими принципами XVIII ст., що робило його неефективним у зіткненні з арміями Франції та Великої Британії.

Війна також продемонструвала незавершеність процесу модернізації російської армії. Попри окремі реформи, загальна структура залишалася архаїчною, що обмежувало її здатність до ведення тривалих бойових дій. У цьому контексті Кримська війна виступила своєрідним «тестом державної системи», який виявив її інституційні та структурні слабкості.

Одним із найважливіших наслідків ескалації конфлікту стала поступова міжнародна ізоляція Російської імперії. На початковому етапі Петербург розраховував на нейтралітет або підтримку Австрії та Пруссії, однак ці очікування не справдилися. Австрійська імперія зайняла вибірковою позицію, яка фактично означала дипломатичне дистанціювання від Росії. Незважаючи на попередню співпрацю під час революцій 1848–1849 років, Відень розцінив посилення російського впливу на Балканах як загрозу власним інтересам. Д. Лівен зазначає, що австрійська політика нейтралітету стала одним із ключових факторів стратегічної поразки Росії⁴⁵. Пруссія також утрималася від активної участі у конфлікті, обмежившись формальною дипломатичною підтримкою і закликами до мирного врегулювання. У результаті Росія опинилася в ситуації фактичної ізоляції перед об'єднаними силами Великої Британії, Франції та Османської імперії.

Розпад системи союзів, яка ще на початку XIX ст. забезпечувала відносну стабільність у Європі, став одним із ключових проявів системної кризи міжнародних відносин. Кримська війна

⁴⁴ Fuller W. C. *Strategy and Power in Russia 1600–1914*. New York : Free Press, 1992. p. 425.

⁴⁵ Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. p. 258–259.

продемонструвала кінець «концерту Європи» як ефективного механізму підтримання балансу сил. Втрата дипломатичної ініціативи Росією була остаточним проявом цієї кризи. Від моменту формування коаліції проти неї Петербург фактично перейшов у реактивний режим, реагуючи на події, а не формуючи їх. Це засвідчило структурну обмеженість зовнішньополітичної моделі імперії в умовах нової європейської системи.

Завершення Кримської війни 1853–1856 рр. було закріплене Паризьким мирним договором 1856 р., який став ключовим документом нової європейської системи післявоєнного врегулювання. Його положення не лише формально завершували конфлікт, але й істотно змінювали геополітичний баланс у Чорноморському регіоні та обмежували можливості Російської імперії щодо військово-морської присутності.

Серед основних положень договору особливе значення мало оголошення Чорного моря нейтралізованою зоною, заборона утримання військового флоту та військових арсеналів Росією і Османською імперією, а також міжнародна гарантія свободи судноплавства на Дунаї. О. Файджес відзначає, що ці умови фактично означали стратегічне обмеження Росії як чорноморської держави і її тимчасове витіснення з активної морської політики в регіоні.⁴⁶

Обмеження впливу Російської імперії проявлялося також у втраті права на формальне протекціоністське втручання у внутрішні справи Османської імперії під приводом захисту православного населення. Це означало перегляд одного з ключових інструментів російської зовнішньої політики попередніх десятиліть. Як підкреслює М. С. Андерсон, Паризький договір став спробою інституціоналізувати нову систему європейського балансу сил, в якій жодна держава не могла діяти одноосібно.⁴⁷ Нові принципи європейської дипломатії після 1856 р. характеризувалися посиленням багатосторонніх механізмів врегулювання та підвищенням ролі міжнародних конференцій як інструменту контролю над конфліктами. У цьому сенсі Паризький мирний договір став одним із перших прикладів колективного регулювання безпеки в Європі XIX ст.

⁴⁶ Figs O. The Crimean War: A History. New York : Metropolitan Books, 2010. p. 368.

⁴⁷ Anderson M. S. The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations. London : Macmillan, 1966. 436 p.

ВИСНОВКИ

Поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. виявила глибинні структурні слабкості зовнішньополітичної моделі Російської імперії. Насамперед йшлося про невідповідність між глобальними геополітичними амбіціями та реальними ресурсними можливостями держави. Війна продемонструвала обмеженість імперської стратегії, яка ґрунтувалася на поєднанні військового тиску та ідеологічної легітимації без достатнього врахування міжнародного контексту. Однією з ключових проблем стала централізована модель прийняття зовнішньополітичних рішень, яка обмежувала ефективність стратегічного планування. Концентрація влади в руках імператора та вузького кола радників призводила до недостатньої аналітичної глибини рішень і недооцінки зовнішніх ризиків. Ця система не була здатна оперативно адаптуватися до змін у міжнародному середовищі.

Після війни відбулося поступове переосмислення ролі Росії в Європі. Відмова від активної експансіоністської політики на користь більш обережної дипломатичної стратегії стала вимушеною реакцією на поразку. Зовнішньополітичні пріоритети зміщуються у бік внутрішньої модернізації та стабілізації імперії. Крім того, Кримська війна мала глибокі внутрішньополітичні наслідки, оскільки продемонструвала неефективність існуючої державної системи. Поразка стала одним із ключових чинників, що стимулювали масштабні реформи 1860-х років, зокрема скасування кріпосного права та модернізацію адміністративної і військової системи.

Для Російської імперії війна стала моментом виявлення структурної неузгодженості між зовнішньополітичними амбіціями та реальними ресурсами держави. Сукупність інституційних обмежень, ідеологічної жорсткості та інформаційних прорахунків призвела до стратегічної ізоляції та військово-дипломатичної поразки. Водночас конфлікт продемонстрував взаємозалежність зовнішньої політики та внутрішнього розвитку держави, оскільки саме наслідки війни стали одним із каталізаторів масштабних реформ у другій половині XIX ст.

У ширшій перспективі Кримська війна (1853–1856 рр.) закріпила зміну характеру міжнародних відносин: зросла роль багатосторонньої дипломатії, посилився вплив військово-економічного потенціалу держав і поступово сформувалися нові принципи європейського балансу сил. Таким чином, війна виступає не ізольованим епізодом, а системним переломним моментом, що визначив подальшу еволюцію європейської політики.

АНОТАЦІЯ

У розділі монографії досліджується Кримська війна 1853–1856 рр. як один із ключових проявів системної кризи зовнішньої політики Російської імперії середини XIX ст. Основну увагу зосереджено на аналізі причин війни, геополітичних амбіцій Санкт-Петербурга та суперечностей між імперською дипломатичною доктриною й новим балансом сил у Європі.

Розглянуто особливості міжнародних відносин напередодні конфлікту, а також вплив «східного питання» на формування зовнішньополітичного курсу Росії. Висвітлено прорахунки російського керівництва у дипломатичній та військово-політичній сферах, що призвели до міжнародної ізоляції імперії та створення антиросійської коаліції. Проаналізовано перебіг війни крізь призму структурних проблем державного управління, військової організації та зовнішньополітичного планування.

У результаті дослідження доведено, що поразка в Кримській війні була не випадковим військовим невдачею, а закономірним наслідком глибокої системної кризи імперської зовнішньої політики та невідповідності її стратегічних засад новим умовам європейської міжнародної системи. Обґрунтовано, що Кримська війна стала каталізатором переосмислення зовнішньополітичних пріоритетів і важливим чинником подальших внутрішніх реформ у Російській імперії.

Література[^]

1. Anderson M. S. The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations. London : Macmillan, 1966. 436 p.
2. Badem C. The Ottoman Crimean War, 1853–1856. Leiden ; Boston : Brill, 2010. 432 p. (дата звернення: 10.06.2026).
3. Baumgart W. The Crimean War 1853–1856. London : Arnold, 1999. 272 p.
4. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 гг. : в 4 т. Санкт-Петербург : Типография Ф. Сущинского, 1876. Т. 1. 570 с.
5. Fuller W. C. Strategy and Power in Russia 1600–1914. New York : Free Press, 1992. 512 p.
6. Figes O. The Crimean War: A History. New York : Metropolitan Books, 2010. 576 p.
7. Grytsak Y. Нарис історії України: формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
8. Historical Conversations. Istanbul : Matbaa-i Âmire, 1915–1920. 4 vols.
9. Kinglake A. The Invasion of the Crimea: Its Origin and an Account of its Progress. Vols. 1–8. London : William Blackwood and Sons, 1863–1887.

10. Köremezli İ. Ottoman Diplomacy and the Crimean War // *Middle Eastern Studies*. 2014. Vol. 50, № 2. P. 192–207. DOI: <https://doi.org/10.1080/00263206.2013.870889>.

11. Lieven D. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals from the Sixteenth Century to the Present*. New Haven : Yale University Press, 2002. 528 p.

12. London Straits Convention, 1841. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/London_Convention_on_the_Straits_\(1841\)](https://en.wikisource.org/wiki/London_Convention_on_the_Straits_(1841)) (дата звернення: 10.06.2026).

13. Magocsi P. R. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. 2nd ed. Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press, 2010. 896 p.

14. *Memoranda Presented to Sultan Abdülhamid II* / ed. by Yusuf Halaçoğlu. Istanbul : Çağrı Yayınları, 1980. 368 p.

15. *Memoirs of Ahmed Cevdet Pasha*. Vols. 1–40. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953–1967.

16. Plokhy S. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York : Basic Books, 2015. 432 p.

17. Потьомкін В. П. *История дипломатии* : в 3 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1941–1945. Т. 2. 424 с. (дата звернення: 10.06.2026).

18. Rousset C. *Histoire de la guerre de Crimée*. Paris : Librairie Hachette et Cie, 1878. 2 vol.

19. Russell W. H. *The War: From the Landing at Gallipoli to the Death of Lord Raglan*. London : Routledge, 1855. 623 p.

20. Tarle E. B. *Крымская война*. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1950. Т. 1–2. 924 с. (дата звернення: 10.06.2026).

21. Taylor A. J. P. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford : Clarendon Press, 1954. 638 p.

22. Урланис Б. Ц. *Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооружённых сил европейских стран в войнах XVII–XX вв.* Москва : Соцэкгиз, 1960. 567 с.

Information about the author:

Mykhtunenko Viktoriia Viktorivna,

Candidate of Historical Sciences,

Senior Lecturer at the Department of World History, International

Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko

87, Romenska Str., Sumy, 40002, Ukraine